

Непретенциозната проза на Асен Христофоров и проблемът за антитоталитарната литература

Николай Аретов

Понятието „антитоталитарна литература“ не е безпроблемно, особено в български контекст. То очевидно е ново, появи се постфактум, след края на тоталитаризма и, струва ми се, още не се е наложило. Самите термини „тоталитаризъм“, „тоталитарен“ и пр., разбира се, са малко по-стари¹, но в българската публицистика и литературна критика проникват по време на дискусиите около книгата на Ж. Желев „Фашизмът“ (1982) и особено по време на Перестройката от втората половина на 80-те години. По това време се използва и понятието „авторитаризъм“², което на български изглежда като негов евфемистичен синоним, за психологическия му смисъл си дават сметка почти само психолозите.

Логически погледнато формулата „антитоталитарна литература“ може да означава „литература, която е против тоталитарната литература“ (а не – против тоталитаризма). Ако се приложи последователно, понятието „антитоталитарна литература“, което имплицитно предполага дихотомия, би пренебрегнало всичко, което не е обхванато от тази дихотомия. Разбира се, подобен методологически ригоризъм едва ли е възможен. (Как би се справил той с един първокласен поет като Ат. Далчев, който очевидно не е „тоталитарен“, но от това следва ли, че е „антитоталитарен“?) Затова ще се наложат различни уточнявания, които ще размият дихотомията, но и ще подрият самото понятие „антитоталитарна литература“.

Без да го заявява експлицитно, понятието „антитоталитарна литература“ може да бъде подвеждащо, особено ако се използва свободно, без ясен исторически смисъл. То предполага, че по време на тоталитаризма е съществувала „антитоталитарна литература“, като същевременно не я

¹ Според Wikipedia понятието „тоталитарен“ е използвано за първи път през 20-те години на XX в. от италианеца Джовани Амендола, противник на Мусолини; малко по-късно други италианци (Джовани Джентиле) му придава положителен смисъл. След това то преминава в социологията и политологията, където се използва от К. Попър, Х. Аренд и мн. др. и получава днешното си значение.

² За него вж. Theodor W. Adorno, Else Frenkel-Brunswik, Daniel Levinson and Nevitt Sanford. *The Authoritarian Personality, Studies in Prejudice Series, Volume 1*. New York: Harper & Row, 1950. Вж. и Gordon Marshall. „authoritarian personality.“ *A Dictionary of Sociology*. 1998. Encyclopedia.com. 13 Apr. 2009 <<http://www.encyclopedia.com>>.

разграничава ясно от литературата от 90-те години и след това, която съзнателно и открито критикува предишното статукво. Понятието фактически отпраща към поне три групи явления, които имат своя специфика и са свързани с различни периоди. Основният все пак е самото време на тоталитаризма (условно и с уговорки от 1947 до 1989), вторият е времето след него, а в някои случаи се говори и за явления от десетилетията преди края на Втората световна война.

Подобен подход се отказва от чисто историческата периодизация, която би могла да говори за „литература от епохата на тоталитаризма“, като под това разбира както лансирания от властта т. нар. „социалистически реализъм“, така и всичко друго, появило се по същото време. Подобни определения са стандартни за литературната история, която говори, да кажем, за английска³ и френска⁴ „литература от епохата на реставрацията“, за Елизабетинска (или трудно преводимото *Jacobean*) и Викторианска епоха, без да влага някаква политическа оценка на произведенията от това време. Френската литературна история пък говори за „литература от епохата на фрондата“ (*La Fronde*) през класицистичния XVII в.; могат да се срещнат и определения от типа на „литература от времето на абсолютизма“, които да обхващат и Молиер и пр.; както и познатото у нас съчетание „литература между двете [световни] войни“ („*La littérature de l'entre-deux-guerres*“ и дори „*Gerre et après-guerre*“). В интерес на истината, подобни периодизационни определения се използват по-често при по-старите периоди и в по-стари изследвания.

Преди десетилетия, при прословутите разгърнати обсъждания на т. нар. „академична“, а след това и на планираната „многоотомна“ история на българската литература, периодизационните схеми, свързани с исторически събития, са отхвърлени, тъй като пренебрегвали спецификата на литературата. Алтернативните предложения обаче не успяват да наложат нещо по-функционално, а само довеждат до свръхглеждане в проблема за периодизацията. Струва ми се, че в началото на XXI в. може да се обсъжда едно връщане към по-старата „историческа“ периодизация. Затова и идеята да се говори за „Литературата на Народна република България (1946–1990)“, както – едновременно провокативно и традиционно – е озаглавена една научно-изследователската програма, разработвана от Департамент „Нова българистика“ на Нов български университет, ми се струва по-плодотворна.

Основният проблемът с лансираното понятие е в това, че при оценяването и характеризирането на литературната творба то поставя на първо (или поне на едно от първите места) политическите идеи на автора и тяхното присъствие в текста (двете неща не са идентични, но това е от-

---

³ Литературата от времето на Чарлз II, 1660–1689, след края на Гражданската война и смъртта на Кромвел. Вж. *Restoration literature*. – http://en.wikipedia.org/wiki/Restoration_literature. Вж. и *Restoration comedy* – http://en.wikipedia.org/wiki/Restoration_comedy

⁴ По време на връщане на власт на Бурбоните през 1814–1830.

делен въпрос). Или, индиректно понятието потвърждава тезата на Т. Живков (или на тези, които са писали речите му), че „гръбнакът на българската литература е политически“⁵. Нещо, което нито е комплимент за българската литература, нито е вярно по отношение на литературата от първата половина на XX в., а и по-късно.

Проблемът има и още един аспект, който заслужава внимание. Опитът за ревизия на ценностната йерархия в литературата от втората половина на XX в. поне привидно тръгва в две посоки. Едната се изразява в неговото частично „подобряване“ – понижаване на статуса на автори и творби, пряко ангажирани с пропагандирането на комунистическата идеология (от типа на „Село Борово“ на Крум Велков, „Селкор“ и „Обикновени хора“ на Г. Караславов, произведения на К. Калчев, А. Гуляшки, Сл. Х. Караславов и пр.) – процес, който плахо си проправя път и по-рано. Втората посока на промяна е предлагането на „алтернативен“ канон, който включва пренебрегнати по политически причини автори. (Т.е. и тук критерият е политически.) Подобно явление се нуждае от по-прецизно назоваване и анализиране. Струва ми се, че терминът „канон“ не е особено подходящ за тенденция в литературата, която очевидно не разполага с мощни официални властови институции, които да я налагат. Нещо като идеологически „алтернативна“ литература безспорно съществува отдавна, но дори лансирането ѝ като „канон“ на практика фактически няма амбиции да подмени канона на социалистическия реализъм, а само да допълни неговия редуциран вариант. Така че двете посоки всъщност са доста близки.

Друг е въпросът, че след падането на Берлинската стена започват да се очертават няколко конкурентни проекта за алтернативен канон, които частично се припокриват, но поставят различни акценти. В едни случаи (най-често) на преден план излизат наложени в литературата от времето на социалистическия реализъм и до голяма степен в неговите рамки автори – Бл. Димитрова, Ив. Петров, Радой Ралин и др. Донякъде свързани с тях са по-млади автори, на които са спестени някои от илюзиите на предходниците, а и предпочитат по-различни изразни средства – Б. Христов, Г. Рупчев, А. Илков и др. Успоредно с това и почти безконфликтно се подчертава значението на автори от предвоенните поколения, които са репресирани, не им е разрешавано да публикуват или те сами се оттеглят от литературния живот – Ат. Далчев, К. Константинов, Вл. Полянов, Вл. Василев. Появяват се и практически непознати

---

⁵ Фразата има няколко варианта, тя е цитирана и перифразирана многократно. Оригиналният вариант „костната система на българската литература е борбата за социализъм, то нейният гръбнак е политически“ вж. в Живков, Т. *Изкуството, науката и културата в служба на народа*. Т. 1. София, 1971, с. 91. Малко парадоксално Google открива редуцирания вариант главно при Кьосев, Ал. Следговор. АНТИ-КАМБУРОВ или „Гръбнакът на българската литература е политически“. // *Българският канон? Кризата на литературното наследство*. Съст.: Ал. Кьосев. София: Департамент „Нова българистика“ (НБУ), Александър Панов, 1998, с. 233–271.

автори от предишните поколения, които по политически причини дори не са се опитвали да публикуват – Й. Петров и др. Други варианти (повече от един) подчертават значението на автори емигранти от различни поколения и с различен профил – Хр. Огнянов, Г. Марков, Цв. Марангозов; те, от своя страна, принадлежат към различни поколения, а и различни литературни „школи“. Може би не е излишно да се каже, че въпреки многото неща, които ги сближават, тези тенденции са носители на различни представи за литературата, различни ценности системи, различни митологии...

На по-задан план остават проблемите, свързани с поетиката и естетиката на „алтернативната“ литература. Едни автори се различават от т. н. „социалистически реализъм“ по своя литературен език, като това разграничаване не е непременно съзнателно търсено, а има и своите степени. Други имат желание да заявят своите идеи без да се стремят да излязат от поетиката на социалистическия реализъм или без да си дават сметка, че я следват. А и самият социалистически реализъм и на теория, и на практика, еволюира и достига до идеята, че е „отворена“ система, в която може да намери място немалка част от художествената практика, стига да не отхвърля открито постулатите на социализма. В началото това разширяване става със спорове (днес те могат да изглеждат като буря в чаша вода) – за любовната лирика, за тихата лирика и пр. По-късно социалистическият реализъм тихомълком прие литература, посветена на някакъв тип паранормални явления (например П. Вежинов) и дори я превърна в приемлива мода, въпреки че трудно се съгласува с прокламирания „материализъм“, поне с неговия ортодоксален вариант. Още в рамките на социалистическия реализъм започна движението от „пролетарски интернационализъм“ към патриотизъм, който в началото е „народен“, а след това на преден план излиза „държавността“ – т. е. отхвърляните по-рано средновековни „царе, папи, патриарси“. Тази нова националистическа литература очевидно е в скрит конфликт с познатите постулати, защитавани от традиционната литература на социалистическия реализъм, което обаче едва ли е нещо положително само по себе си.

Твърде плахи се оказаха днешните опити да се ревизира идеята за канон (което предполага първо тя да бъде дефинирана), да се проиграе възможността за (частичен) отказ от него. Най-вероятно радикалният отказ от канон е утопия, но осмислянето на явлението канон, съчетано с решително ограничаване на неговите „правомошния“ би било възможно, а и полезно. Поправянето на канона чрез неговото разширяване по същество го укрепва, отказва да го постави в контекста на ХХI в. и драматично стеснения параметър на традиционното писано слово и неговото четене, като предпочита да се придържа към представи за литературата от края на ХIХ и началото на ХХ в.

Има и нещо друго – канонът в чист вид предполага наличието на определен тип „високи“ жанрове и теми, определен тип писане, което гради (а не подрива) общности и митологии, а и, въпреки изключенията

(Алеко Константинов), писане, което издава желанието на автора да влезе в канона (Ив. Вазов, П. П. Славейков).

Може да се забележи, че след падането на Берлинската стена явно енергични живи автори заеха (или се опитаха да заемат, или временно заеха) мислената поне за момента като престижна позиция на антитоталитарни писатели. Това става по-скоро с политически и публицистични жестове, а не толкова с литературни текстове. Може да се разсъждава и около това дали при изготвянето на новия канон, съзнателно или не, не залегнаха старите политически критерии, макар и с променен знак. Бих си позволил дори да запитам дали част от тези, които се опитваха да изковат новия канон, не пренесоха старите идеи просто защото бяха част (може би периферна) от старата номенклатура или поне се опитваха да се вместят в нея; друга част пък са хора, които общо взето винаги се опитват да следват директивите на силните на деня.

Под пренасяне на стари идеи разбирам очакването литературата да (продължава да) бъде натоварена с политически ангажменти, задачи и пр. С това съвсем не искам да реанимирам никакви романтични или модернистични идеи за „чисто изкуство“ и за „кули от слонова кост“, чиято утопичност и илюзорност е повече от вероятна. Вече би трябвало да сме разбрали, че всеки текст, всяко изказване, е част от сложна мрежа от отношения, част от които могат да бъдат определени като политически. Но от това не следва, че винаги и на първо място отношението към текстовете и изказванията трябва да се определят от политическите им импликации. Изследователите и критиците имат правото, а често и задължението, да разкриват тези политически импликации, да анализират мотивите и контекста им и пр.; имат правото и да използват езикови ресурси от предишни десетилетия. Но ако изводите им се изчерпват с разкриването на тези импликации, направено с езика на официалната критика от втората половина на XX в., то те фактически следват идеите, изложени от Ленин в „Партийна организация и партийна литература“ (1905) и би било коректно да го декларираме.

Позволете ми да припомня писаното от Ленин:

Социалистическият пролетариат трябва да издигне принципа на партийната литература, да развие този принцип и да го проведе в живота във възможно по-пълна и по-целенасочена форма.⁶

Ленин, който издига призива „Долу безпартийните литератори!“, пояснява, че партийността е по-висша форма на класовото съзнание, и настоява, че в класовото общество съществуват „две литератури“. Струва си да се опитаме да мислим една „непартийна“ литература в контекста на осмислянето на „антитоталитарните“ явления.

---

⁶ Ленин, В. И. *Полное собрание сочинений*. Т. 12, с. 100. Цит. по Русакиев, С. *Руска литература. Дооктомврийски период. 1890–1917*. С.: Наука и изкуство, 1971, с. 12.

* * *

Непретенциозната проза на Асен Христофоров (1910–1970) е един от примерите, които подриват представата за дихотомията „тоталитарна“ – „антитоталитарна“ литература. Авторът е несъмнена жертва на комунистическия режим и това дори е документирано в литературните му произведения, значителна част от които в някакъв вид са публикувани по времето на тоталитаризма. От друга страна, след 1989 г. покойният Христофоров като че ли не получава статута каноничен антитоталитарен автор, изданията на произведенията му и критическите текстове за тях са, струва ми се, непропорционално малко. Приживе положителните рецензии излизат в по-маргинални издания⁷, в литературните издания преобладават „балансираните“ оценки⁸, единични са портретите⁹, появяват се и някои негативни текстове¹⁰; не особено многобройни са публикациите за него и след падането на Берлинската стена.¹¹ Една от причините може да се потърси в непатетичния и неканоничния характер на неговите текстове, които не принадлежат към високо оценяваните жанрове (роман, поема) и много често са посветени на локални описания и лични преживявания, представени повече или по-малко иронично.

Писателският път на Ас. Христофоров започва многообещаващо през 1945 г., когато излиза автобиографичната му книга „Скици из Лондон“, която бързо получава още две издания. По това време издателствата още не са национализирани и върху тях още не е наложен познатият от следващите години контрол. Дебютът прави впечатление на съвременниците, заявява за раждането на един автор, който обещава да продъл-

⁷ Василев, Й. Книга за планинарите. – *Литературен фронт*, № 15, 16 апр. 1953; Любенова, В. В дебрите на Рила. – *Турист*, 1957, № 10; Сребров, Здр. Две пътеписни книги. – *Пламък*, 1957, № 7, с. 60–61; Наимович, М. С любов към планината. – *Литературен фронт*, № 11, 13 март 1958; Заимов, Хр. Самоков преди четири века. („Ангария“) – *Софийска правда*, № 5, 12 ян. 1961; Паскалев, Ал. и Ж. Радучев. „Искровете“. – *Турист*, 1963, № 3; Славов, Ат. Отново в дебрите на Рила. (Трима с магаре...) – *Септември*, 1963, № 5, с. 221–223; Хаджикосев, С. Дневник на критика. „Вуцидей. Иманяри“. – *Септември*, 1970, № 7, с. 241–242; Миланов, Д. Певец на планината. – *Ехо*, № 22, 1 юни 1973.

⁸ Кремен, М. Книга за самоковските шопи. – *Септември*, 1959, № 3.

⁹ Бенадов, Х. Живот с превратности и радости. – *Литературен фронт*, г. XXXVII, № 22, 28. 05, 1981.

¹⁰ Сребров, Здр. Размишления по повод една книга. – *Септември*, XII, 1960, № 6, с. 156–163; Прохаскова, Ем. Противоречиви откровения. – *Литературен фронт*, № 30, 23 юли 1970.

¹¹ Василев, Й. Интелектуалец от висок ранг. – *Демокрация*, № 145, 10 август 1990; Тахов, Г. Досието пази доноси. За писателя Асен Христофоров. – *Септември*, 1990, № 12, 58–59; Свинтила, Вл. Той трябва да внимава. 80 г. от рождението на Асен Христофоров. – *Литературен форум*, № 49, 6 ноември 1990, с. 2; Аретов, Н. Съдба, която обвинява (Ас. Христофоров). – *Век 21*, № 51, 18. 12. 1991. Вж. и Иванов, Димитри. Мацакурци. – *Сега*, 2 май, 2007, онлайн версия <http://www.segabg.com/online/article.asp?issueid=2633&sectionid=5&id=0001301>. Вж. и показателната за рецепцията на Христофоров дискусия по повод статията на: http://forum.segabg.com/tprv.asp?topic_id=119080.

жи Алековата линия в българската проза. Сходен е дистанцирано ироничният поглед, непредубеденият интерес към чуждите обичаи и чуждата култура, сладкодумният разказ. Лондон очеводно отдавна вече не е такъв, какъвто го е видял българският студент в средата на 30-те години. Но книгата му има своите (потенциални и реални) читатели и почитатели и днес¹², спечелени не само от портрет на света от вчера, както би казал Стефан Цвайг, но и с внушаваната толерантност и добродушен скептицизъм към всевъзможни кумири.

Още първата творба на Ас. Христофоров ни среща с един нетипичен български интелектуалец, който, противно на много свои сънародници, сякаш е готов да следва парадоксалното в поведението на М. Ганди, такъв, какъвто го е видял в Лондон – на среща с англичани да критикува отношението им към Индия и същевременно да призовава сънародниците си към повече търпение и разбиране. Въпреки бъдещите житейски прежеждия автобиографичната проза на Христофоров остава вярна на духовната независимост и ведрия скептицизъм, обгърнали първата творба на писателя.

През 40-те години излизат няколко икономически труда на Христофоров.¹³ Младият учен и патриот, член на кръга „Звено“, не попада сред първите жертви на режима. Съпругата му дори си спомня, че през 1946 е готвен за търговски съветник към българското посолство в Лондон, но назначението се проваля. В края на десетилетието съдбата на Ас. Христофоров се преобръща – наскоро избраният (през 1945 г.) професор в Държавното висше училище за финансови и административни науки, което по негово време и с негово участие става част от Софийския университет, е уволнен през 1947 (в същата година излиза второто издание на Скиците).

Непосредствено преди уволнението се случват интересни събития. Лондонският възпитаник помни думите, с които негов професор се е

---

¹² „Скици из Лондон“ не е преиздавана след 40-те години, но откъс от нея може да се открие на <http://www.litclub.com/library/bg/hristoforov/london/1.html>. На присъствието и в интернет форумите, блогове и лични сайтове могат да завидят доста книги, лансирани от критиката. Вж. <http://3nai.blog.bg/viewpost.php?id=186978>; <http://www.chitanka.info/lib/text/3064> и http://megimg.info/mg/modules/booklists/knigi/Istoria/Asen_Hristoforov/Samokov.pdf (на двете места е качена книгата на Христофоров „Самоков“); <http://toross.blog.bg/viewpost.php?id=268752> (Авторът разказва свои детски спомени за Христофоров, цитира суперлативи за Христофоров, произнесени устно от Марко Минков, Стефан Савов и др. <http://www.plovdiv-online.com/kultura/wlado-yanew-napisa-istoriyata-na-literaturen-plovdiv.html>).

¹³ Христофоров, Ас. *Развитие на конюнктурния цикъл в България. 1934–1939*. София, Придворна печатница, 1939; *Стопанското положение на България от избухването на войната насам*. София, 1941 (Отпечатък от сп. на Българското икономическо дружество, г. XL, 1943, кн. 3, безплатно приложение на в. *Стопански вестник*); *Увод в политическата икономия на военното стопанство. Теория на военно-временната стопанска конюнктура*. София: Изд. авт., 1943; *Кратък курс по стопанска география*. 1945 (1946, 1947); *Конюнктурният анализ на цените*. София: Българска наука, 1944, 49 с. (Отпеч. от Год. на Държ. висше учеще за фин. и адм. науки); *Стабилизацията на лева*. София: Българско икономическо дружество, 1946; *Лекции по теоретическа политическа икономия*. 1947.

обърнал към първокурсниците си: „Ние не държим да знаем какво мислите и какво вярвате, но ние наистина държим да знаем как и защо мислите това, което мислите, и как и защо вярвате онова, в което вярвате.“¹⁴ И решава да го приложи в следдеветосептемврийска София, въпреки че вече се е превърнал в обект на критики от страна на колегите си марксистите. Както разказва съпругата му, двамата с Жак Натан провели „лекция-диспут“ по определен проблем, който единият представил от гледната точка на либерализма, а другият – на социализма.¹⁵ Скоро след това да се е оказало, че либералът е opak човек и пише много двойки. Огорченият писател се усамотява край Говедарци.

За този период си спомня съпругата на писателя, която го посещава в скромната му нова къща в полите на Рила:

Той не ме усети. Стоеше облегнат на масата, загледан в далечината през прозореца. Уплаших се. Погледът му беше отчаян и безнадежден и в същото време бушуваше скрита ярост – поглед на звяр в клетка. Слушала съм да се пее в народните песни „Сторете ме черен въглен“. Сега разбрах какво означава това. Необръснат, със стари неугледни дрехи, лицето му черен въглен. И до днес не съм виждала по-трагична, не тъжна, а трагична фигура. [...] От него разбрах, че през тези три месеца не се е срещал с жив човек, не е проговорил с никого освен с една старица от селото, която срещу заплащане му е донасяла хляб и нещичко за ядене. Не е напуснал двора около къщата и никой не е идвал.

Заслужава си да се сравни изборният от Христофоров шеговито ироничен маниер на разказване с разказа на съпругата му, за който, разбира се, също може да се допусне подвеждане под някакъв модел, в случая – диаметрално различен.

Облаците над Христофоров се съгъстват. През 1951 той е арестуван по обвинение в шпионаж и след дълго и особено мъчително за него следствие, без присъда е пратен в лагера на остров Белене. Г. Тахов предполага, че досието му пази и доноси на бдителни писатели, на които се е зловидял успехът на „Скици из Лондон“. Междувременно и поне един от икономическите му трудове – „Увод в политическата икономия и военното стопанство“ – попада в списъците със забранени книги.¹⁶

След няколко години се окачва, че все пак пътеката, по която тръгва Ас. Христофоров, не е напълно преградена, бариерата понякога се е вдигала и упълномощените органи са пропускали не особено многобройни групи читатели. През 50-те години в различни издания започват да се срещат текстове на Христофоров – приказки (в сп. „Пламъче“ и „Славейче“), пътеписи (сп. „Турист“), очерци – някои от тях напълно в духа

¹⁴ Христофоров, Ас. Скици из Лондон. С., 1945, с 45.

¹⁵ Христофорова, Л. Епизоди от един живот. – *Пламък*, 1991, № 2.

¹⁶ Вж. Пенчева, Р. За така наречената „вредна литература“. Погроми над българската книжнина. Установяване на цензурен апарат. – http://liternet.bg/publish9/r_pencheva/vredna.htm

на времето¹⁷, други с краеведски или исторически характер¹⁸; по-късно в специализирани издания епизодично се появяват кратки негови текстове за английски писатели.¹⁹

По това време започват да излизат и преводите на Ас. Христофоров, които заслужават специално внимание. Лесно е да се направи изводът, че те са били начин да си изкарва хляба и сигурно е било така. Само че Христофоров не само превежда блестящо²⁰, но с негова помощ до читателите достигат не просто значителни англоезични автори, които стават популярни благодарение и на неговите преводи, но и писатели като Х. Фийлдинг²¹, Джером К. Джером, Джек Лондон, които са му близки по един особен начин. Христофоров е и първият български преводач на Джойс.²²

¹⁷ Христофоров, Ас. Шукрю Исмаилов – стахановец. – *Септември*, г. VII, 1954, № 9, с. 64–78.

¹⁸ Христофоров, Ас. Най-големият архитектурен паметник на българското възраждане. [Бележки за Рилския манастир] – *Наша родина*, III, 1956, № 8, с. 17–18.

¹⁹ Христофоров, Ас. Уилям Текери. – *Литературен фронт*, 1963, № 10; От Стратфорд до Лондон. – Театър, 1964, № 1; Една англичанка за Левски. – *Литературен фронт*, 1969, № 44.

²⁰ Струва ми се, че авторите на ценния като цяло том *Преводна рецепция на европейска литература в България* (Т. 1. Английска литература. Съст. Ал. Шурбанов и Вл. Трендафилов. С.: Академично изд. Проф. Марин Дринов, 2000) също не са особено щедри в оценките си за Христофоров.

²¹ Вж. Фийлдинг, Х. *Приключенията на Джоузеф Андрюз и на неговия приятел господин Абрахам Адамз*. Прев. Ас. Христофоров. С., 1956. Наред с другото, това несъмнено е първият превод след 1944 на романист от Английското просвещение, а и първото издание от този период извън „Робинзон Крузо“ и, с известни уговорки – на „Гъливер“.

²² Джойс, Дж. *Дъблинчани*. – *Съвременник*, 1973, № 3, с. 374–442. По-късно преводът е преиздаден, придружен с малко странна бележка на новия преводач Николай Б. Попов: „Настоящият том включва и превода на „Дъблинчани“, извършен от нашия писател Асен Христофоров, приживе частично отпечатан в първата годишнина на сп. „Съвременник“ и основно преработен за сегашното издание.“ Вж. Джойс, Дж. *Дъблинчани. Портрет на художника като млад*. С.: Народна култура, 1981, с. 20. „Дъблинчани“ представлява почти половината от текста, така че изразът „включва и“ засилва общото впечатление за снизходително отношение към „нашия писател“ (а не преводач), липсват пояснения за разликата между предишната частична публикация и откъде са взети непубликуваните части от превода на Христофоров, както и какво в случая значи „основно преработен“. В личен разговор Н. Б. Попов и редакторът на тома Спас Николов са ми казвали, че промените са значителни, но не са влизали в подробности.

По-късно, Иглика Василева, преводачката на „Одисей“ казва в интервю за в. „Култура“: „Когато решавах дали да приема превода на „Одисей“, надделя фактът, че вече имахме два действително прекрасни превода на Джеймс Джойс. Просто продължих по техния път. Работата на Николай Б. Попов – и като редактор на „Дъблинчани“, и като преводач на „Портрет на художника като млад“ – е много дълбока, направо блестяща. Знам, че и Спас Николов се е намесвал в редактирането на „Дъблинчани“, спомням си собствения му „джойсовски“ език... Имах на каква сигурна основа да стъпя. Всъщност Джойс се появява на български хронологически: отделни разкази от „Дъблинчани“ на Христофоров през 1973, както и целият сборник заедно с романа „Портрет на художника като млад“ на Николай Б. Попов през 1981. И сега „Одисей“. Остава само „Бдение над Финеган“...

Пак ще подчертая, за времето си с „Дъблинчани“ Асен Христофоров е направил истински подвиг, особено при липсата на речници и справочници. Цит. по: *Одисей: българският 16 юни 1904*. Разговор с преводачката Иглика Василева – http://www.online.bg/kultura/my_html/2325/odisei.htm.

След 1955 г. той успява да публикува десетина-петнадесет не особено дебели книги от различни жанрове, включително и, условно казано, краеведски²³, които имат своите качества. Реабилитацията му е частична и постепенна, но през 1963 г. получава „официално удостоверение, че е бил неоснователно задържан през периода на култа на личността от органите на МВР“.²⁴ Х. Бенадов си спомня, че писателят дори е ходил на лечение в Англия; завръщането му изненадало някои техни познати. Христофоров умира през 1970 г., ненавършил 60 години. Според Г. Тахов смъртта на самотия писател в изолираната му къща край Говедарци „при неизяснени обстоятелства, поражда различни догадки“.²⁵

При едно нормално развитие книгите несъмнено биха били повече и по-различни. Вероятно по подобие на мнозина свои колеги на Запад Христофоров, който става професор на 35 години, щеше да чете лекции в Университета и да публикува белетристични творби, когато реши, че има какво да каже с тях.

Поне една от книгите (първата) излиза под псевдоним – Асен Доспейски – „**Боеен път**“ (1955)²⁶. Тя заслужава да бъде спомената, когато се мисли за (анти)тоталитарното, партийното и пр. изкуство. Повестта очевидно се опитва да следва политическия курс на времето и представя в героична светлина помощник-командирския институт от времето на т. н. Отечественна война. Самият Христофоров по-късно се изказва доста снизходително за нея.²⁷ Вероятният прототип на героя – бившият партизанин майор Игнат Делчев – е Станислав Вихров – другият автор на повестта. Той трябва да е познат от детството на Христофоров – и двамата са родени в Пловдив по едно и също време, Вихров е една година по-млад. Може да се допусне, че Христофоров е обработил спомените на Вихров, чиито усилия са главно в поезията, въпреки че няколко години по-рано е издал книгата „По пътя на победата. Записки на един загинал на фронта помощник-командир“ (1947).

Днес изглежда, че разказите от сборника „**Планинари**“ (1959, 1968) са писани непосредствено след „Боеен път“, въпреки че междуременно Христофоров е публикувал първите си пътеписни книги за Рила. С тях писателят намира своята тема, но в „Планинари“ той все още сам не присъства в повествованието. Разказите са изградени около запомнящи се случки, в някои от тях („Поход с изненади“) се забелязва характерни-

---

²³ Христофоров, Ас. *Искровете*. Историко-географски очерк. С., 1962; Самоков. Исторически очерк. С., 1962; *Говедарци и околностите му*. С., 1967.

²⁴ Вж. Христофоров, Л. Цит. съч.

²⁵ „В селото упорито се носел слухът, че има данни за насилствена смърт.“ Тахов, Г. Цит. съч. Сходни твърдения се срещат и в интернет текстове за Христофоров.

²⁶ Вихров, Ст. Ас. Доспейски. *Боеен път*. С.: Изд. на Националния съвет на Отечествения фронт, 1955.

²⁷ „Наистина, бях написал една дължка военна повест и книгата бе дори приета за печат. Но тя бе доволно скучна...“ Христофоров, Ас. *Вуцидей. Иманяри*. С.: Български писател, 1970, с. 200. (Многообразието е на Ас. Хр.)

ят хумор на Христофоров. Други въвеждат характерните за епохата героизирани образи на партизани, без това да ги прави прекалено конюнктурни („Планинари“); до тях стоят съвсем искрени социални мотиви, понякога нелишени от щипка сантиментализъм. Силни са анималистичните елементи („Шюкрю и Щараман“, „Различни природи“), които порядко ще се откриват в по-късните произведения на Христофоров. Един от разказите („Рибарска слука“) може да се разглежда като своеобразна реплика към „Старецът и морето“ на Хемингуей. Като цяло сборникът представлява едно дискретно завръщане, такова, каквото е възможно.

С „Планинари“ Христофоров не просто открива своята тема, до голяма степен наложена му от прогонването от Университета, но и започва да изгражда един свят, който се разгръща в по-късните му творби. Когато иска да похвали подобни литературни светове, критиката ги нарича „митични“, в други случаи говори за „регионална“ литература, като определението може да има и снизходителен, и позитивен смисъл. Светът на Христофоровата Рила прилича на „митичната“ Йокнапатофа на Уилям Фокнър или, на българска почва, на „бившата Берковска околия“ на Й. Радичков, които ще станат актуални в българската литература малко по-късно. Юкон на Дж. Лондон е друга не само възможна, но и много вероятна аналогия. Разбира се, възможните аналогии и образци са много повече, корените им могат да бъдат търсени у Балзак и Зола, а и много по-рано. Подобни светове имат своята топография, своя история и митология, която може дори да бъде разказана иронично. В подобни светове се появяват и персонажи, които минават от една творба в друга. Така в „Планинари“ се появяват Рилският манастир и неговата история, местността Преслапа, Сухото езеро и редица други рилски топоними, хижи и пр.; в по-късните творби на писателя важни ще се окажат Бърлогата, Мацакурово и пр.; персонажи като планинарите Кънчо и Светла ще преминават от този първи сборник в други повествования на писателя и т.н.

За разлика от повечето „регионални“ български автори от неговото време, Христофоров пише не само фикционални и мемоарни, а и исторически или краеведски текстове за своята Рила, за Самоков и Говедарци, за тяхното минало и техните околности. Всъщност Христофоров е автор на сравнително малко творби, които могат да бъдат определени като фикционални – историческия роман „Ангария“ (1960) и повестта „Иманяри“ (1965, 2 изд. 1970). Смъртта го застига докато работи над романа „Разлом“, който, по думите на Люба Христофорова²⁸, е посветен на „величието и падението на нашата бивша буржоазия“. В архива на писателя се пази ръкописът на една пиеса, писана заедно с Хаим Бенадов – „Петното“ (1963), която може да се разглежда и като политическа сатира, насочена както към „бившите хора“, така и към сталинистите.²⁸

²⁸ Вж. Пиесата се съхранява в Националния музей на българската литература, Инв. № а 2859/88 (първи недовършен вариант) и Инв. № а 2857/88. За историята на нейното написване вж. Бенадов, Х. Живот с превратности и радости. – *Литературен фронт*, г. XXXVII, № 22, 28. 05, 1981.

Тези творби, както и архивът на писателя, също заслужават самостоятелно разглеждане. Едно е ясно. Христофоров се опитва да се върне в литературата, като е готов да направи някои приемливи от негова гледна точка компромиси. С хода на годините, а и с промяната на ситуацията, тези компромиси намаляват, дори в последната му публикувана книга напълно изчезват.

Централно място в творчеството на Христофоров заемат мемоарните и полумемоарните му творби, някои от които са определяни и като пътеписи. Те излизат в следната последователност:

В дебрите на Рила. Пътеписна повест. (1957, 1968),
Скици из Рила. Пътеписи. (1957, 1964),
Мацакурци. (1958). Второ издание под заглавие Вуцидей (1962, 1970)
Трима с магаре из Рила (1963, 2 изд. 1973)
Откровения. Поля, гори и хора. Очерци (1970)

Писателят се връща и към преживяното в лагерите „откъм веселата му страна“ в непубликуваната творба „Кратка справка“, която по спомените на съпругата му била приета благосклонно от съюзното издателство, само че все пак не достига до публиката. След падането на Берлинската стена и двадесетина години след смъртта на автора до читателите достигат няколко кратки мемоарни текста на Христофоров – „Пожелай ми безсъние“ с биографична бележка от Георги Тахов²⁹, разказът „Г-н Кандид от Говедарци“³⁰. Почти по същото време излизат и съвсем кратките (около страница), писани на английски език, „Записки в лагера Белене“, придружени от по-разгърнат текст на съпругата на писателя и бележка за архива на писателя от Румяна Койчева.³¹

До голяма степен мемоарните текстове на Христофоров се отнасят до едни и същи събития и разказват различни варианти на неговия жизнен път, включително и историята на конфликта му с режима. Тази история е разказана на части, не точно по един и същи начин, но винаги с характерната Христофорова мека ирония и самоирония. Въпреки несъмнените страдания на автора и въпреки отдавнашното ми възхищение от неговите мемоарни текстове, трудно ми е да ги определя като „анти-талитарни“, дори въобще като *анти-*, за мен те са по-скоро *про-* – човечни, хуманни, мъдро иронични, бих казал прощаващи. Интересна е стратегията на писателя, който съумява да намекне, понякога твърде дискретно, за същността на събитията; тази стратегия, струва ми се, трудно може да бъде определена като „езоповски език“, въпреки че има известни допирни точки с него.

²⁹ Христофоров, Ас. Пожелай ми безсъние. – *Септември*, 1990, № 12, 55–59.

³⁰ *Литературен форум*, № 63, 6 септ. 1990.

³¹ Христофорова, Л. Епизоди от един живот. – *Пламяк*, 1991, № 2.

От друга страна, мемоарните текстове на Христофоров все пак могат да се разглеждат като антиоталитарна литература в няколко отношения, ако под това се разбира (косвена) критика към режима и документиране на репресиите. Антиоталитарна, в смисъл на иронична, подривна спрямо някакво статукво, настояваща за правото на различия, е още книгата „Скици из Лондон“. Тази особеност на неговата проза е потисната в първите му книги след завръщането му в литературата и постепенно се възражда в мемоарните му текстове.

Антиоталитарен смисъл може да се потърси в огромната част от персонажите в мемоарните текстове с български сюжети, които не се вметват в стандартните препоръчителни образи на социалистическия реализъм – в най-добрия случай те са маргинали и хора, изпаднали от тогавашното общество. (При това те се появяват доста по-рано от маргиналите на В. Пасков, Б. Биолчев, Зл. Златанов.) Те са пастири, лесничей, хижари, свещеници и монаси, рибари и пр., някои от тях с твърде необичаен жизнен път – например Георги Жабата от „В дебрите на Рила“, преминал през френския чуждестранен легион и затворите в няколко европейски страни. Всички те са „хора от народа“, но много различни не само от нормите на социалистическия реализъм, но и от всяка друга идеализация, и по това напомнят за отделни персонажи у Елин Пелин („Нане Стоичковата върба“), които и при него не са норма. За някои от тях авторът вижда други аналогии – за колоритния браконьер Георги Жабата от „В дебрите на Рила“ той пише: „От цялата му фигура лъхаше някаква спокойна, кротка самоувереност, която ми напомняше героите от популярните романи на Джек Лондон.“³²

Третият „антиоталитарен“ аспект на мемоарите е в представянето на кооперирането на земята и въобще на „мероприятията на народната власт“, според административното клише от това време. Повечето от селяните на Христофоров упорито се съпротивляват на кооперирането и прибъгват до какви ли не хитрости, за да се измъкнат. Повествователят избягва да заеме някаква категорична позиция по този въпрос. Той самият е принуден да стане кооператор и да даде две овци на стопанството, на моменти подхвърля нещо в смисъл, че „младите ще оправят нещата“, но като цяло прозата му е в очевиден контраст с публикуваните по това време белетристични творби със селска тематика. (Първото издание на „Мацакурци“ е от 1958 г., т. е. малко след „Нонкината любов“ (1956) и преди „Мъртво вълнение“ (1961) на Ивайло Петров.) Кооперирането на земята присъства и в „Иманяри“, където е представено неутрално, авторът не изразява отношение към него.

Четвъртият „антиоталитарен“ аспект на мемоарите на Христофоров е в специфичния начин, по който той представя (или премълчава) репресиите, на които е бил подложен, в няколкото мемоарни текста, които успява да публикува приживе.

---

³² Христофоров, Ас. *В дебрите на Рила*. 2 изд. С.: Медицина и физкултура, 1968, с. 43.

Антитоталитарен смисъл може да потърси и в междутекстовите връзки, които Христофоров дискретно въвежда в своите творби. Това е проблем за самостоятелно разглеждане. Тъй като прозата Христофоров не е била обект на по-разгърнати наблюдения, тази проблематика не е засягана, но тя полугласно присъства в повечето споменавания на творчеството му. От тази гледна точка, както и като елемент от малката му критическа рецепция, е интересен начинът, по който Ив. Богданов, представя Христофоров:

Макар и да има оригинално виждане, Христофоров не се е освободил напълно от влиянието на някои западноевропейски писатели индивидуалисти.³³

Няколко ключови епизода от живота му присъстват по не съвсем идентичен начин в мемоарните му текстове – напускането на университета, изграждането на къщата край Говедарци³⁴, подозренията и обвиненията на властите. Към тях може да се прибави и „отношението му към мероприятията на народната власт“, както и въобще към новата митология. Струва ми се, че един бегъл преглед на представянето на тези събития в мемоарната проза на Христофоров би било интересно в контекста на осмислянето на „антитоталитарната“ литература.

Събитията в книгата „**В дебрите на Рила**“ са точно датирани още в първото изречение: „Беше на връх Петровден 1947 година.“³⁵ Ако датата има отношение към сюжета, годината няма. По това време облаците над главата му се съгъстват, няколко месеца по-късно Христофоров е уволнен от Университета и това донякъде обяснява мотивите на повествователя да се оттегли в планината. По особен, крайно дискретен начин в епизодната последна глава са намекнати и репресиите над автора.

„През юни 1951 година ме сполетя голяма беда тъкмо когато бях тръгнал за риба по Лопушница, в подножието на Попова шапка. Две години наред планината бе скрита от погледа ми.“ (с. 161)

Сюжетът на творбата не се нуждае от това посочване на месеца и годината, нормално е читателят, ако въобще обърне внимание на датата, да го свърже с някакъв личен, най-вероятно здравословен или семеен проблем на автора. Всъщност Христофоров маркира арестуването си, но това става ясно само за тези, които познават хронологията на живота му.

Във всяко друго отношение текстът е подчертано пестелив на автобиографични детайли; автобиографичният герой, от чието име се води

---

³³ Богданов, Ив. *Тринадесет века българска литература*. Ч. II, С.: Наука и изкуство, 1983, с. 233.

³⁴ „Бърлогата“ край Говедарци и самият писател присъстват дори във фона на „Иманяри“, без особена връзка със сюжета.

³⁵ Цит. по.: Христофоров, Ас. *В дебрите на Рила*. 2 изд. С.: Медицина и физкултура, 1968, с. 5.

разказът, дори отклонява въпроса на млада туристка дали е женен. Повествованието е подчертано пестеливо и на всякакъв политически сведения. А времето е повече от интересно, национализацията още не е осъществена, строителството на социализма точно започва. В текста се появяват отделни намеци за всичко това, но повествователят избягва да взема отношение. Нещо типично за Христофоров и при по-безобидни въпроси – той се възмущава от браконьерите, но не бърза да ги съди.

В книгата могат да се открият отделни моменти, които днес биха могли и да изглеждат като дан на конюнктурата, въпреки че на времето те едва ли биха я задоволили. От една страна, в книгата, както и в други текстове на Христофоров, съществуват, според мен, съвсем искрени критики към различни прояви на социална несправедливост и особено към разглезени деца на богаташи и техния манталитет, както и към снобизма на хора, забравили селската беднотия и невежество на своите родители или баби и дядовци. Към това се прибавя и идеализирането на партизаните и техните подвизи – наистина по-умерено, отколкото в други текстове от това време, но несъмнено. Отчасти то може да се дължи и на някакви илюзии на младия Христофоров, леко подсилени в текста, за да може той да достигне до читателите. Същото вероятно се отнася и за представянето на младежкия ентузиазъм, първите прояви на бригадирското движение и пр., представени впрочем на места не без известна напълно добронамерена ирония.

По-особен е случаят с национализацията, която е извършена непосредствено след завършването на сюжета и за която става дума в последната глава „Краят на един мъничък свят“ (заглавието може да се разглежда и като скрит цитат от Г. Райчев, въпреки че в неговата творба проблематиката е съвсем различна). Всъщност, представяните събития са рамкирани от уволнението на Христофоров и национализацията и доста точно отговарят на заглавието на главата. С всичките му кусури в очите на автора, а и на неговите читатели, този „мъничък свят“ е прекрасен и неговото изчезване (връзката на изчезването му с национализацията е дискретно, но категорично заявена) не може да не поражава тъга.

Друг е въпросът, че този „мъничък свят“ не само е представен с един трезв, рационален и съвсем не идеализиращ поглед, този свят е поставен в ясен исторически, а и литературен контекст. Той е възникнал не чак толкова отдавна, едва след като границата на България е преместена юг и в Рилския манастир се развива едро животновъдство. Литературният контекст е в сравнението с Ив. Вазов, неговото време и неговите пътеписи.

Такъв един мъничък свят бе и тоя на манастирските пастири в дебрите на Рила. Той не е съществувал по времето, когато Вазов е писал своя незабравим пътепис за великата рилска пустиня. [...] Рила е била дива, зловеща и непристъпна. Такава я описва и Вазов, останал докрай само възторжен любител на планината – без да я покори, без да премери сили с природните стихии и после да я погледне гордо като победител. (с. 167)

Нека припомним, че и Алеко дискретно се разграничава от по-възрастния, но надживелия го свой съвременник Вазов, въпреки че точно преклонението към планината ги сближава.

„Скици из Рила“ продължава тематиката на предишната книга; като повечето текстове, част от които са определяни и като пътеписи, а други могат да бъдат наречени и очерци, преминават към следващата, след-деветосептемврийска епоха. „Мъничкият свят“ на миналото вече изчезва, останали са легендите за далечното минало, запазени в имената на планинските върхове и езера. Епизодично се появяват някои от познатите фигури, които безконфликтно стоят редом с някакви герои на новото време – преди всичко алпинисти. Писателят още по-внимателно избягва да говори за себе си и за своите сблъсъци с режима, а и да намеква за някакви несъгласия. Сред епизодичните персонажи вниманието привлича лаконично представения руснак Павел, който държи хана на Предела – писателят ще му посвети отделен очерк в последната си книга „Откровения“, в която той недвусмислено е назван „белогвардеец“.

Вероятно най-известната и най-значимата книга на Христофоров от времето след Белене е „Мацакурци“ (1958), преиздавана по-късно под заглавие „Вуцидей“. Сюжетно тя продължава „В дебрите на Рила“ и началото ѝ също е точно датирано: „Три години, три седмици и три дни след първия Девети септември“³⁶ – тогава един интелектуалец от европейски тип се заселва в село Говедарци, Самоковско, където скоро ще си построи „Бърлога“. Тук вече се говори за уволнение от Университета, предлага се едно обяснение на този факт – бил „опак“ човек, пишел много двойки.³⁷ Добронамерените редактори и цензори (явно имало е и такива) ще да са се направили, че му вярват и са подписали книгата за печат. Но Вуцидей – хитрият овчар от едноименната книга – не е склонен да приеме обяснението за особения характер и ниските бележки, явно и в затътеното село знаят как и защо стават тия работи. И неочаквано прошепва: „Щом са те изволнили, дай си ръката!“³⁸

Перипетиите около построяването на „Бърлогата“ са представени в шеговитата светлина, отношението към кооперирането е сложно. Селяните са категорично против него (но мотивите им са преди всичко егоистични, индивидуалистични и свързани с отколешни предрасъдъци), но пък съпротивата срещу него несъмнено печели симпатиите не само на

---

³⁶ Христофоров, Ас. *Вуцидей. Иманяри*. С.: Български писател, 1970, с. 7. Датата може да се изчисли – 3 октомври 1947 г. Връзката на уволнението с Девети септември е деликатно намекната.

³⁷ Думата „опак“ има особен смисъл за Христофоров. В краткия предговор към превода си на Дж. К. Джером той възкликва по повод неправилната му пунктуация: „С една дума, opak писател. Да му се чуди човек как е могъл да завърши прогимназия“. Джером, Дж. К. *Три души в една лодка (Без да става дума за кучето)*. Прев. Ас. Христофоров. 3 изд. С.: 1980, с. 5. Може би не е излишно да се припомним, че Дж. Джером наистина не успява да получи образование, докато Христофоров е уволнен професор, дипломиран в Лондон.

³⁸ Христофоров, Ас. *Вуцидей. Иманяри*. С.: Български писател, 1970, с. 18.

автора, но и на добронамерените читатели. От друга страна, малко неясно са представени „младите“, които в името на прогреса трябва да преодолеят предразсъдъците на родителите, както и явните злоупотреби на новите местни големци. В един недатиран ръкопис от приблизително същото време – „Последните мацакурци. (Летописни бележки за едно бивше царско село)“³⁹ – и корупцията, и селският консерватизъм са критикувани много по-открито.

Литературната критика не отделя голямо внимание на книгите на Христофоров и затова не забелязва (или се прави, че не забелязва) неговите несъгласия с режима, а и намеците за репресиите. Сред няколкото рецензии за „Мацакурци“ внимание привлича текстът на Златко Сребров, който е писал положителна рецензия за „В дебрите на Рила“⁴⁰, но сега смело поучава писателя и снизходително чертае бъдещото му развитие „от обективизъм и натурализъм към реализъм, дори при по-оптимистично предсказание – към социалистически реализъм“. Рецензентът всъщност напишва някои от особеностите на книгата, но ги тълкува доста превратно:

Получило се е нещо, което е характерно за всяка „млечна зрелост“ – свежо, ново, съдържателно, но на зърното е било нужно да изсъхне още на слънцето.

[...] такава нова, интересна книга (откритие) е трябвало да се напише. Добре, че е написана. Но тя е трябвало да се изясни, довърши – и в художествен смисъл. Не толкова жанрово.

Тази наклонност на Христофоров да прави донякъде сензация от яркото единично откритие, склонността към игра, към шарж (виц), (като се използва преувеличението), вплетена в остротата на реалистичната инвенция, и моралната му сериозност да преценява действителността от гледище на добро и зло, е определила неравния характер (в идеен и художествен смисъл) в съдържанието, във формата и... в съдбата на тази книга.

Един автор, който очевидно досега не е бил органически свързан с народа (не е съзнавал зависимостта си от него), в пряк и по-отвлечен смисъл на тази дума се приближава до него.

Въпреки редките положителни страни на тази книга основното засега е останало недовършено. Стигнал до народа, „по капризите“ на своята „съдба“, в същност по една желязна закономерност, той не успява в тази книга да завърши своята най-важна страна от своята духовна еволюция. Да излезе решително по-напред от „отшелническата“, съзерцателна позиция, да се сближи, не само на дребно [...] с живота на този, макар и с „мацакурски“ недостатъци (отживелици) народ.⁴¹

³⁹ Национален музей на българската литература, Инв. № Г2881/88.

⁴⁰ Сребров, Здр. Две пътеписни книги. В дебрите на Рила от Ас. Г. Христофоров. – *Пламък*, 1957, № 7, с. 60–61.

⁴¹ Сребров, Здр. Размишления по повод една книга. – *Септември*, XII, 1960, № 6, с. 156–163.

Доста критично настроен е и М. Кремен, който оценява високо пейзажните описания, но извежда на реден план други несъгласия:

Това произведение на Асен Христофоров с чудноватото заглавие „Мацакурци“ би се приближило до „Бай Ганю“, ако авторът му се погрижеше да го издигне над местната среда и да го извади от тесния кръг на своите лични преживелици.[...]

Още в първата страница читателят се натъква на едно уж себепренебрежително, а в същност самохвално пъчене на автора-професор, който още в началните десет реда се бие в гърдите, че бил „опак човек“. [...] Авторът обаче не подозира, че става досаден не само на студентите, но и на читателите. [...] Веднъж те (недостатъците) се появяват в отблъскващо себеизтъкване, друг път – в непритурена еротика, която личи не само в избора на това двусмислено заглавие, но и в описанията на женските прелести. [...] (за да си отмъсти за кражбите) „той е обрисувал мацакурци толкова отрицателно, че всеки читател вижда у тях предимно злосторници, крадци, подпалвачи, хитреци, изпозвачи, клюкари, нечистоплътници – хора, които обичат единствено добитъка и себе си и които нямат милост към другите.“⁴²

Към това авторът на „Романът на Яворов“ добавя и бележки за езиковите стилизации на Христофоров. По-късно, по повод на ново издание на повестта, вече със заглавие „Вуцидей“ и заедно с „Иманяри“, С. Хаджикосев също ще отправи известни бележки към представянето на „мацакурщината“ („назадничевото, вкопчило се с две ръце в отживяващите стародавни устои на живота“⁴³), ще изрази предпочитанията си към „Иманяри“ и ще използва определението „регионален“, което вече звучи позитивно и поставя Христофоров редом с Н. Хайтов и Й. Радичков. Както се вижда, тези критически възражения, както и още едно, за което ще стане дума по-долу, не идват от обичайните охранители на социалистическия реализъм, а и не приемат формата на разгромна критика от последна инстанция. За времето това сигурно е било добре за автора, но пък не му е създало ореола на мъченик на режима, който да привлече вниманието на публиката.

В лични сайтове в интернет днес мнението е радикално различно, повтаря се идеята, че „Мацакурци“ е „първообраз“ на „Хайка за вълци“ и „предшественик на радичковите неща“.⁴⁴ И двете твърдения имат своите основания, ако се разбират като ранно навлизане в драмата кооперирането и като въвеждане на ирония и гротеска, допълнени с фолклорни елементи.

⁴² Кремен, М. Книга за самоковските шопи. – *Септември*, г. XII, 1959, № 3, с. 187–190.

⁴³ Хаджикосев, С. Дневник на критика. „Вуцидей. Иманяри“. – *Септември*, 1970, № 7, с. 241–242.

⁴⁴ <http://toross.blog.bg/viewpost.php?id=268752> и <http://www.plovdiv-online.com/kultura/wladovanew-napisa-istoriyata-na-literaturen-plovdiv.html>. Не е изключено авторът на двете твърдения да е един.

Следващата мемоарна книга на Христофоров е „Трима с магаре из Рила“ (1963) Книгата излиза почти едновременно с превода на „Трима души в една лодка“ (1964, преизд. 1975, 1980, 1992 и др.)⁴⁵ и очевидно се следва модела, наложен от Дж. К. Джером – трима приятели тръгват на пътешествие в родната страна (а не в чужбина) и попадат в поредица от комични ситуации, свързани с общуването с местните и с техния бит, с храната и живота сред природата и пр. В българския вариант тримата приятели са писателят, от чието име се води повествованието, журналистът Румен и счетоводителят Жорж.⁴⁶ И тримата са градски хора, подобни персонажи присъстват и в други мемоарни текстове на Христофоров, но те винаги са в периферията на повествованието. Не по-малко важна аналогия е с по-ранната пътеписна книга на Христофоров – „В дебрите на Рила“; сюжетът е сходен, но предишният мъничък свят вече е (почти) изчезнал.

От друга страна, книгата на българския автор съвсем не е вариация на популярната английска творба, в някои отношения те са дори противоположни. Дж. К. Джером несъмнено е по-остър сатирик, който обаче съзнателно въвежда различни исторически епизоди и фигури, свързани с местата, през които неговите герои минават по Темза от Лондон до Оксфорд. Христофоров практически избягва историческите отклонения, а когато ги въвежда (в „Мацакурци“ се появява цар Борис), те са свързани с по-скоро битови страни от миналото; липсват и търсените от Джером аналогии и контрасти, които представят в комична светлина и миналото, и настоящето (за Джером то е края на XIX в.) При Христофоров са много по-малко и анекдотичните истории от миналото на персонажите или разказвани от тях. Въпреки че имат немалък опит в туризма, англичаните са представени като крайно непохватни и неподготвени за срещата с всъщност не чак толкова дивата природа, те са обрисувани като дендита, които задължително правят обратното на всяко смислено действие, което им се налага да извършат. Туристите от София се сблъскват с все пак по-сурова природа, но пък се държат доста по-адекватно. Може би защото хуморът на английския автор е на ръба на гротеската, докато при българския той е доста по-мек и добродушен.

В книгата присъства и познатата на читателите Бърлога – къщата на Христофоров край Говедарци – но повествованието като че ли е по-малко автобиографично – в книгата повествователят е немлад ерген, докато Христофоров е женен. Намалели са и описанията на местни хора, въведени са чужденци (летовнички от Източна Германия) и някои не толкова характерни за предишната мемоарна книга персонажи и сюжетни отклонения.

---

⁴⁵ Джером, Дж. К. *Трима души в една лодка (без да става дума за кучето)*. Прев. Ас. Христофоров, Варна: Г. Бакалов, 1964.

⁴⁶ Прототипите на героите от „Трима души в една лодка“ са известни – Джордж Уингрейв, бъдещ шеф в банка Баркли, и Карл Хентшел, по-късно собственик на печатница. Персонажите в „Трима с магаре из Рила“ също несъмнено имат реални прототипи, но те не са ясни на днешните читатели.

Събитията не са така ясно датирани в началото, но явно хронологически идват след „В дебрите на Рила“. Представена е и раздялата с Университета:

Издавал в меланхолия край гаснещия огън, аз се питах защо се бях трудил цели седемнадесет години, за да изуча някакви науки, които се оказаха никому ненужни само подир седем години. Изведнъж се бях намерил в смешното положение на ходжа, дошъл да причестява католиците в тяхната собствена църква. И ходжата естествено трябваше да си отиде...⁴⁷

В книгата присъстват и всъщност немалко критични реплики към режима, подхвърлени между другото и по правило в шеговит тон. Отечественофронтовските събрания и техният фалш (с. 16 и 135–6), казионната журналистика (с. 73) и казионната литература с нейния вестник (с. 155) и пр. Във фона присъства една типична за епохата история за бягство в чужбина (с. 147). С усмивка е представено социалистическото планово стопанство – една сюжетна линия се върти около нагласеното счетоводство на една фабрика за туткал.

Споменати са и произволните арести непосредствено след 9 септември:

Истината е, че Жорж е отдавна напласен. Той, невинният, попадна за една нощ в милиционерският участък още през първите дни след Девети септември заради сходството на името му с името на някакъв злодей. Грешката биде открита още на другото утро, ала от тоя ден Жорж настойчиво започна да прибавя буквата Д, между личното и фамилното си име, за да се предварди от нежелани повторения на недоразумението. Тъй и ние свикнахме да го наричаме Георги Д. Петков.⁴⁸

Присъстват и някои интересни отклонения, които, но наистина доста косвено, са свързани с преживяното от автора по време на репресиите. Едно от тях е свързано с осъден за злоупотреби счетоводител (вината му е проблематична) и драмата на детето му, което отива на свиждане в затвора при баща си. (с. 140)

В целия пътепис подмолно тече и един друг сюжет, свързан с магарето от заглавието. Тримата туристи го купуват, но то се оказва крадено. Много скоро те осъзнават това, а и разбират, че милицията го издирва. И в много от епизодите се мяркат милиционери, от които героите предпочитат да стоят по-настрана. Така че повествованието може да се разглежда и като пародия на укриване от преследването на закона.

Книгата се радва на сериозен читателски интерес, а и критиката е благосклонна. Интересна е положителната рецензия на Ат. Славов, който

---

⁴⁷ Христофоров, Ас. Трима с магаре из Рила. С.: Медицина и физкултура, 1973, с. 58.

⁴⁸ Христофоров, Ас. Трима с магаре из Рила. С.: Медицина и физкултура, 1973, с. 120.

предпочита да не търси сравнения с чужди образци, а да се върне към предишните книги на Христофоров, които цени високо, и за сякаш да отговори на обвинения към писателя, които не са били само в пресата:

След „бико“ на мацакурци, който вдигна пушилката на споровете около новия подход към селото в нашата литература; след хайдушките коне на миналото, разиграни в „Ангария“, „Искровете“ и „Самоковлиите“, Асен Христофоров отново бодна старото си туристическо магаре, за да потърси спокойствие в рилските дебри.⁴⁹

Последната публикувана мемоарна книга на Христофоров е „Откровения. Поля, гори и хора“ (1970). Тя е по-кратка, но обхваща най-продължителен период. Читателят изпитва желание да сглоби отделните мемоарни текстове на Христофоров в едно цяло, като вмъкне „Скици из Лондон“ и „Мацакурци“ на хронологическите им места в „Откровения. За съжаление, това е практически неосъществимо, остава ни възможността да четем различните спомени на Христофоров за едни и същи събития.

В последната си книга писателят си спомня детството си, след това скача към времето след завръщането от Англия, а това е и времето на Втората световна война, месеците преди 9 септември. Следват няколко фрагмента за времето след 1944 г., в които автобиографичното се допълва от очерково представяне на нетипични хора от Рила – Павел Белогвардееца, ханджия на Предела, и монахът Софроний, който се заселва в манастирчето край Бърлогата на Христофоров над Говедарци. Първият очерк ни връща към времето, а донякъде и проблематиката на „В дебрите на Рила“, споменат е и конфликтът с „академичните среди“.

Между двата очерка е скрита главата „Силата на мълвата“, която доста пряко представя началото на репресиите над писателя. Наистина тук става дума само за подозрение в шпионаж (а не за арест, следствие и лагер), основано на „мълвата“ и на намерения в Бърлогата радиотетекстор.

В „Откровения“ мотивировката за отлъчването от храма на науката става по-правдоподобно. „Те си имат една библия, а моята Политическа икономия излезе друга; нито свята, нито благословена... Все едно ходжа да влезе с корана в християнска църква и по него да зачете от амвона на богомолците.“⁵⁰ А пък някак не върви да четеш по корана до сряда, от четвъртък по библията, а в неделя – по талмуда. По-лошото е, че „и книгите, нали знаеш, трябва да са от същата боя, да не понамирисват нито на корана, нито на талмуда“. И писателят поема предизвикателството – книгите му да не намирисват на комунистическата библия, дори тайничко да се глумят с нея, и въпреки това да достигнат до читателите. Не само заради хляба, без който все пак не се живее. До тайните на това

⁴⁹ Славов, Ат. Отново в дебрите на Рила. (Трима с магаре...) – *Септември*, 1963, № 5, с. 221–223. Критикът не цитира съвсем точно заглавията на книгите на Христофоров.

⁵⁰ Христофоров, Ас. *Откровения. Поля, гори и хора*. С.: Медицина и физкултура, 1970, с. 118.

мъдро изкуство Ас. Христофоров достига постепенно, докато търси границите на допустимото, които също се изменят с времето.

За „Откровения“ излиза една рецензия, която не особено ентусиазирано изпълнява ролята си на надзорник. Тя е подписана от Емилия Прохаскова, която има снизходително отношение към автора, и затова като че ли е склонна да омаловажи греховете му:

Тия предълги „оправдателни“ разсъждения все още са необходими, докато четем първата, „детската“ част[...] въпреки че тук-там се прокрадва вече разочарованието...

Предчувствията за нещо „не както трябва“ се потвърждават във втората част. В нея отсъства не само мислителят, но и художникът[...]

Преживелиците пък в Пампорово, които сякаш искат да въведат някаква класова характеристика, и в „сиротото“ летовище, дето страхът от партизаните, и срещата с преследващата ги войска, или с двамата немци-дезертьори, трябва да очертаят напрегнатата политическа обстановка, са безстрастно информационни, без ангажираност на автора – нито с мисъл, нито с чувство.

А в третата част откровенията взимат открит характер на оплаквания – комай срещу всичко. И най-неприятното е, че грозните черти в образите [...] се отселят по-тъжно и на по-дълбоко в сравнението им с наивността, чистотата и благородството на писателя.

Убедена съм в истинността на всички факти и в чистосърдечиято на авторите преживявания. Само че не разбирам защо в този вид – без всякакво преосмисляне – трябва да ги поднася на читателите.[...]⁵¹

Позната е склонността на критиката да приписва на авторите някакви цели, а след това да ги обвинява, че не са ги постигнали. В някои случаи подобно поведение може да бъде и косвена защита, защото иначе може да се окаже, че целите на автора са по-неприемливи. Днес обаче едва ли е възможно да се разглежда „Откровения“ като текст на човек, който не осмисля събитията и това, което пише, а се оплаква „комай срещу всичко“.

Запазени са и няколко текста на Христофоров за деветте месеца, прекарани в Белене. В тях ужасът е предаден директно, няма място за отстранение и ирония. Писателят едва ли се е надявал приживе да ги отпечата. Посмъртно до нас достига разказът му „Пожелай ми безсъние“⁵², явно не единствен опит да се обрисова царството на мрака. Но и в тази творба не ще открием озлобление и жажда за мъст, в нея властвува духът на пречистващото излизане от Ада, за което говори певецът на Колима Варлам Шаламов.

Мемоарите неизбежно представят фактите от живота подборно и, много често съзнателно, градят определен образ на автора, като използват едни или други дискурсивни и стилистични регистри. Няма съмне-

---

⁵¹ Прохаскова, Ем. Противоречиви откровения. – *Литературен фронт*, г. XXVI, № 30, 23. 07, 1970.

⁵² Христофоров, Ас. Пожелай ми безсъние. – *Септември*, 1990, № 12, 55–59.

ние, че е така и при Христофоров, който предлага един рядко използван в българската словесност маниер на разказване за себе си. За мен този маниер е особено ценен, но трудно мога да го подведа под опозицията тоталитарна – анти-тоталитарна литература.

Мемоарните текстове на Христофоров далеч не са само повествование за конфликта му с властите. Непретенциозните текстове на писателя са нещо много повече. Най-лесно се забелязват междутекстовите връзки и асоциации. Разказът за принудителното оттегляне от градския живот може да бъде съпоставен с прочутия роман „Уолдън или живот в гората“ от Хенри Дейвид Торо (1817–1868). Американският класик, който също е арестуван по политически причини и престоюва една нощ в затвора, при това точно когато живее край езерото Уолдън, и малко известният дори на сънародниците си български писател са твърде различни, така, както са различни и причините за тяхното бягство от цивилизацията. Различна е философията им, патосът на техните творби, стилът им. И все пак, струва ми се, българинът е търсил диалог с големия автор. Така, както в „Трима с магаре из Рила“ търси диалог с най-известната творба на много популярния и у нас Джером К. Джером. Друг писател, когото Христофоров познава и който му е близък, е Дж. Лондон. И с това междутекстовите връзки на „Вуцидей“ не се изчепват – заглавието на първата глава („Назад към природата“) е пряк цитат от Ж.-Ж. Русо, а в текста нееднократно открито се търсят аналогии с „Робинзон“ на Дефо.

Всичко това се забелязва веднага. Като че ли по-трудно се долавя един друг, струва ми се много важен, сноп от междутекстови връзки. Този път с български автор – Алеко Константинов. И двамата се изявяват в не особено високи жанрове, и двамата са майстори на хумора и иронията, и двамата са любител на природата (и на планината). И за двамата срещата на интелегента с народа е важна и далеч не безпроблемна. И за двамата тя е важна тема на писанията им, като и при двамата интелегентът може да остане неразбран и подигран, а дори и измамен от обичания, но не и идеализиран народ.⁵³

Вероятно „най-подривните“ места в книгите на Христофоров, които и до днес могат да провокират различни реакции, са свързани с представянето на „народа“, който, от една страна, се дистанцира от управниците („нихните“), но, от друга, далеч не е носител на „изконните добродетели“.

Забелязва се една всъщност напълно закономерна еволюция в мемоарните текстове на Христофоров след „Скици из Лондон“. Първите („В дебритите на Рила“) педантично маркират важните за автора дати, но не представят самите репресии. По-късно („Мацакурци“) се споменава раздялата с Университета, като тя е представяна по различни, не толкова драматични начини; намеква се и за други „премеждия“ на автора. В последната публикувана приживе мемоарна книга („Откровения“) се достига до обвиненията

---

⁵³ За Алеко и народа вж. Пелева, И. *Алеко Константинов. Биография на четенето*. С.: Просвета, 2002.

в шпионаж, представени отново в смекчена форма. Публикуваният посмъртно разказ „Пожелай ми безсъние“ въвежда читателя право в лагера и представя едно напълно безсмислено убийство. Тук е изчезнал и добродушно ироничният и шеговит маниер на писане. Промяната, според мен, се дължи на описваните трагични събития, а и на настроенията, които те пораждат у автора, а не на целенасочен избор на стил и повествователен маниер. Нещо повече, бих казал, че добродушната ирония е присъща на автора още от „Скици из Лондон“ и той се завръща към нея в другите си текстове; тя в никакъв случай не е средство да се преодолее цензурата.

Всички мемоарни текстове на Христофоров, посветени на преживяванията му в България, а дори в някакъв смисъл и „Скици из Лондон“, представят срещата на интелегента с „народа“. В някои ранни разкази от сборника „Планинари“ се забелязва умиление и сантиментално съчувствие, което след това изчезва. По-детайлно изградените образи са като че ли все на маргинали и хора с нетипична съдба, но редом с тях са обрисувани, наистина по-пестеливо, и много „обикновени“ хора – преди всичко селяните от Говедарци. Всички те са индивидуалности, които в никакъв случай не се вменват в нормите на социалистическия реализъм, дори тихо-мълком ги подриват. При тях се забелязва един друг аспект от писателската еволюция на Христофоров. В началото той е почти безкритичен наблюдател, който всъщност е очарован от своите персонажи и категорично отказва да ги съди, въпреки че недвусмислено се различава и разграничава от тях („В дебрите на Рила“). В „Иманяри“, където повествователят не присъства в текста, разграничаването е по-недвусмислено. От „Мацакурци“ към „Откровения“ отношението му към тях постепенно се променя. Христофоров продължава да е очарован от неординерните личности, отказва да съди дребните и не толкова дребните шмекерии на селяните, но в текста се промъкват и преки възражения към тях. Несъмнено най-категорично е разграничаването в непубликувания текст „Последните мацакурци“. Малко парадоксално на пръв поглед в „Откровения“ най-категоричните несъгласия са не към милиционери и селски големци, а към неграмотния монах Софроний. Друг тип хора от народа присъства в „Пожелай ми безсъние“. Тук пределно сгъстено предадените страдания на лагерниците пораждат солидарност, различна от съчувствието в „Планинари“.

Най-лесно е да се направи изводът, че с годините и натрупаните лични страдания Христофоров става по-раздразнителен; или пък че с времето става възможно писателят по-открито да заявява своята позиция. Сигурно и това е вярно, но може би си заслужава към промяната да се погледне и от друг ъгъл. През двадесет и петте години от „Скици из Лондон“ (1945) до „Откровения“ (1970) се променя и българската литература, появяват се нови идеи и нови изразни средства, а ерудираният отшелник от Говедарци вероятно не просто ги е доловил, той самият се е развил успоредно с най-доброто от „представителната“ литература от това време, в която вече присъства и един Й. Радичков, а и други неординерни явления, които, при липса на по-адекватни определения, са определяни като „регионални“, „неомитологични“ или „анти тоталитарни“.